

**O'zbekstan respublikasi awil ha'm suw xojalig'i ministirligi
Tashkent ma'mleketlik agrar universiteti Nokis filiali**

**«Zootexniya» fakulteti
Zootexniya ta'lim bag'dari
4- kurs studentinin'**

«Qaramalshiliq» pa'ninen

Kurs jumisi

**Tema: Qospaq go'shli parodalardi jaratiw formasi ha'm
usili.**

Orinlag'an:

Z.Seytmusaeva

Qabillag'an:

A.Tlewmuratov.

No`kis-2014 jil

MAZMUNI

Kirisiw	2
I-bap Adebialarg`a sholiw	5
II-bap. Jersey parodasinin' analizi	20
2.1. Parodalarinin` jaratiliwi	20
III-bap. Kospaq go`shli parodalardi jaratiw formasi ha`m usili	22
3.1. Qospaq parodalar jaratiliwi.....	22
IV-bap. A`meliy tapsirmalar	30
4.1. Jas mallardin` o`siwi ha`m go`sh o`nimdarlig`in aniqlaw.....	30
4.2. №149-siyirdin` su`t o`nimdarlig`in aniqlaw.....	32
4.3. №182 modelli fermer xojalig`inda pada kuramin ha`mde o`nim mu`gdarin aniqlaw.....	33
4.4. №198-siyirdin` boniterovaka klassin aniqlaw.....	34
V-bap. Juwmaqlaw	35
Paydalang`an a`debiyatlar	36
Qosimshalar	37

Kirisiw

Qaraqalpaqstan Respublikasında sharwashiliqti rawajlandiriw ulken a`hmiyetli orin tutadi. Sharwa mallarınan na`tiyjeli o`nim aliw ha`m olardi qayta islew texnologiyasi tiykarında go`sh, sut o`nimlerin jetistiriw basli ma`sele bolip tur.

Bul ma`seleni sheshiwde O`zbekstan Respublikasi Prezidentinin` «Jeke ja`rdemshi, diyxan ha`m fermen xojaliqlarında sharwa mallarin ko`beytiwdi xoshametlewdi ku`sheytiw ha`m sharwashiliq o`nimlerin islep shig`ariwdi ken`eytiw boyınsha qosimsha ilajlar haqqında» g`i PQ-842 qarari qabil etildi Bul qarar sharwashiliqti rawajlandiriwg`a ken`jol ashıp berdi.

Solardin` baslılari

- Aziqlandiriwdi duris sho`lkemlestiriw
- Na`silshilik jumislarin jolg`a qoyiw
- zooveterinariyalıq qa`delerdi a`melge asiriw bolip esaplanadi.

Na`silshilik jumislari keleshekte sharwa mallarınan turaqli o`nim jetistiriw ha`m onin` sapasına itibar beriw,joqari o`nimdarlı mallar padasin duziw arqali go`zlngen na`tiyjege erisiw bolip tabiladi. Na`silshilik jumislarin alıp bariwda sharwa mallarınin` belgili da`rejede konstituttsiyasi orin tutadi. Keleshekte joqari o`nim beretug`in, konstituttsiyag`a tiyisli mallardi qaldiriw ha`m olardan aling`an na`sildi zootexniyalıq ko`rikten (bonitirovka) o`tkeriw arqali erisiw mumkin.

Siyirlardin` sut o`nimdarlig`in asiriwda olardin` tuwiw jasına itibar beriw kerek. Olardin` biologiyasin teren` biliw ha`m oni o`ndiriste qollaw biliw ushin ta`jiriybege iye bolıwımız kerek.

Pitkeriw qa`nigelik jumisinin` tiykarg`i maxseti ha`m waziypalari usılardan ibarat. Respublika sharwadarları ha`m awıl-xojalıq xızmetkerleri aldında turg`an usi waziypalardi a`melge asirsaq Respublikamızdi sotsiallıq ha`m ekonomikalıq jaqtan rawajlandiriwg`a u`lken u`les qosqan bolamız.

Bunnan bilayda mal sharwashilig`in keskin da`rejede ko`teriwdi,go`sh,sut o`nimlerin maldan jetistiriw arqali,biologiyalıq ha`m genetikalıq potentsialin jaqsılaw usıllarin islep shig`iw za`rur.

Qaraqalpaqstan respublikasiniń keskin kontinental klimatlıq jaǵdayında go`sh, sut o`nimlerine talap og`ada joqari, sonlıqtan sharwa mallariniń bas sanin asiriw, o`nim sapasin jaqsilaw zaman talabına aylanbaqta. Fermer xojalıqlarında su`ť o`nimdarlıǵın bunnan bilayda jetistiriw ha`m arttiriw ushin sawin siyirlarǵa jaqsi jaǵdaylar tuwǵızıw menen qatar, olardı duris aزیqlandiriw, sanitariya-zoogigienalıq jaǵdaylarǵa itibar beriw lazim. Qabil etilgen ilajlardı a`melge asiriw 2010-jilda jeke ja`rdemshi ha`m diyxan xojalıqlarında qara mallardıń sanin 8.6 millionǵa asiriw, sharwashiliq o`nimlerin jetistiriw menen ba`nt bolǵanlardıń sanin sezilerli da`rejede ko`beytiw, olardıń materiallıq abadanlıǵın tag`i da arttiriw mu`mkinshiligin beredi ha`m to`mendegi waziypalardı o`z aldına qoyadı. Bul ma`seleni sheshiw ushin jug`imli aزیq eginlerdi egiw ha`m onin` zu`ra`a`tin asiriw, qis ayları ushin shireli aزیqlar tayarlaw (silos, sinaj, aزیqliq la`blebi h.t.b.). Sol aزیqlardı ku`ndelikli ratsion quramında toliq balanslastirip beriw, iri ot-sho`p 40-45 protsent, kontsentrat aزیqlar 25-30% shireli aزیqlar 25,30% normasında beriwdi sho`lkemlestiriw. Elimizdin` ilimpazları siyirlardıń su`tin ko`beytiw menen birge, su`ttin` maylılıǵı ha`m belogin ko`beytiw u`stinde, selektsiyalıq ilimiy jumislar alıp barmaqta. Mallardı aزیqlandiriw ha`m bag`iwdi duris sho`lkemlestiriw su`ť o`nimin ko`beytiwde tiykarg`i faktor bolıp esaplanadı. Su`ť o`nimdarlıǵınin` qaramallar tuwiw jasına baylanislilig`in uyreniw sut jetistiriwde, oni rejelestiriwde xa`m waqtında jaramsiz qiliwda, ekonoimkaliq natiyjelikke erisiwde basli ma`sele eaplanadı. Qaraqalpaqstan Respublikası jaǵdayında sut onimlerin asiriw xa`m onin` sapasin jaqsilaw xa`zirgi kunnin` basli ma`selesi bolıp tur. Bul ma`seleni sheshiwde belgili mug`darda siyirlar tuwiw jasına baylanisli esaplanadı. Sharwashiliqti rawajlandiriwda Qaramalshiliktin` tutqan orni u`lken a`hmiyetli, sebebi O`zbekstan respublikasiniń sho`l, yarim sho`l zonalarında qaramalshilikti rawajlandiriw olardıń bas sanin asiriw menen bir qatarda olardan alinatug`in sut o`nimleri sapasin jaqsilaw ha`zirgi ku`nnin` talabına aylanbaqta. Qaraqalpaqstan Respublikasiniń keskin kontinental zonasında ha`m ekologiyalıq qiyin jaǵdayında arzan su`ť o`nimlerin jetistiriw basli ma`sele bolıp tur. Bul ma`seleni

orinlawda Respublikanin` ekonomikasın ko`teriwde qaramalshiliqtan alinatug`ın su`t o`nimlerinin` tutqan orni u`lken, sebebi son`g`i jillari sut o`nimlerine bolg`an talap artıp barmaqta.

I-bap.

A`debiyatlarg`a sholiw.

Belgili bu`tu`n du`nya halqti aziq-awqat mashqalasi bu`gu`ngi kunde u`lken mashqalalardan biri bolip esaplanadi. Sol mashqalanin` jaqsi sheshimi a`sirese awil xojaliq ha`m o`nin` tiykarg`i tarmag`i bolg`an sharwashiliqti qa`nshelli da`rejede rawajlang`anlig`ina baylanisli. Basqasha qilip aytqanda halq tinishlig`in asiriwda, onin` turmis ta`rizin jaqsilawda o`simlikler ha`m haywanat du`nyasinan alinatiwg`in o`nimler u`lken rol o`ynaydi.

Sonin` ushin ha`m O`zbekistan g`a`rezsizlikke erisken ku`nlerinen baslap xalq xojaliq ba`rshe tarmaqlarinan sonday-aq sharwashiliq tarawinda ha`m ken` ko`lemli ekonomikaliq jumislar o`tkerildi ha`m ha`zirge shekem bul jumislar dawam etip kelmekte. Soni ayriqsha atap o`tiw kerek, ma`mlekette agrar tarawi jildan-jilg`a ku`shli rawajlaniw ushin jumislar alip barilmaqta. Bunin` na`tiyjesinde jildan-jilg`a barliq tu`rdegi haywanlardin` bas sani ko`beyip, olardin` o`nimdarlig`i asip baradi. O`nin` tiykarg`i sebebi sharwa mallari menen alip barilatiwg`in na`silshilik jumislarin aziqlandiriw ha`m asirawdi jaqsilaw.

Biraq sonni belgilew lazim islep shig`arilatiwg`in sharwashiliq o`nimlerine xalqtin` talap da`rejesi juda` pa`s, haywanlardin` o`nimdarlig`i boyinsha genetik potentsiyalinen paydalaniw 55% a`tra`pinda bolip kelmekte.

Demek sharwashiliqti bazar ekonomikasi sharayatinda barqarar rawajlandiriw ushin ha`m to`liq paydalanilmag`an imkaniyatlar belgili eken. Sonin` ushin ha`m ma`mleketimiz sharwashilig`in rawajlandiriw boyinsha qosimsha shara ilajlar iske salinbag`an, sonday-aq sharwa mallarinan tek g`ana o`nim, ba`lkim topiraqtin` o`nimdarlig`in asiriwda ha`m jetilistiriw almastirip bolmaytug`in kerekli organikaliq to`gin, da`ris ha`m alinadi.

Sharwashiliqta jen`il sanaat ushin ha`r-tu`rli shiyki zat jetistirip beredi. Soyilg`an mallardin` terisi, go`shi, ishki organlari, qan, shaqlari, tuyaqlari ha`m su`yekleri qollaniladi. Tiykarinan soyilg`an mallar asqazanlarinan pepsin ha`m asqazan shiresi, ishki sekretiya bezlerinen (qalqan ta`rizli, gipofiz, asqazan asti

ha`m basqalar) insan ha`m haywanlarga kerekli bo`lgan gormonlar, har turli emlew uskeneler hamde qan uni tayyarlanadi.

Su`yeklerden ilgekler ha`m mallar azig`i sipatinda su`yek uni islenedi. Sonin` ushin da xalq paydalaniwshi tovarlardi islep shig`ariliwin kobeytiw ushin shiki zat jetkerip beriwshi taraw-sharwashiliqti ja`nede rawajlandiriwga sotsialliq ha`m ekanomikalik a`hmiyetlerge iye.

Keyingi jillarda sharwashiliq tarawinda ko`plegen jan`aliqlar ro`y berdi. Sharwa mallarinin` ko`pshiligi jergilikli haliqlarda, fermer xojaliqlarinda bag`ilatiwgin` bo`ldi. Bunday jag`day o`z na`wbetinde sharwa mallarin asiraw, aziqlandiriw, na`silshilik jumislarin alip bariw, jan`a texnologiyalardi qollaniw ushin alip keldi. Biraq ekonomikalik mu`nasebet ha`m qanday dizim boliwina qaramastan sharwa mallarinan alinatiwgin` tiykarg`i o`nimlerdin` biri go`sh bolip esaplanadi. Qoramaldin` go`shi insan organizmide jen`il siniwshi, energiyasinin` ko`pligi ha`m basqa jaqsi qa`siyetler menen basqa turge tiyisli haywanlardin` go`shlerinen ajralip turadi. Sonin` ushin du`nya boyinsha qaramal ha`m baspaq go`shinlerin islep shig`ariw 5,5%, sho`shqa go`shi 10,4%, tawiq go`shin 27,8%, qo`y go`shi 8,8%, echki go`shi 26,3% ha`m at go`shine 9,2% ke asqan. Alding`iday go`sh mashqalasın sheshiwde sharwashiliq birinshi o`rinda bo`lip 25,6% tin quraydi. Yag`niy du`nya boyinsha islep shig`arilatiwgin` 232 million 965 min` tonna go`shin 59 million 630 min` tonnasin qaramal go`shi quraydi. Du`nya boyinsha jami qaramallar bas sani 2007 jil xolati boyinsha 1milliard 348 million 705 min` basqa jetken. Sonnan 245 million bas sani siyirlar bolip esaplanadi(18,2%).

Du`nya boyinsha haliqtin` jan basina 8,9 kg qaramal go`shi to`g`ri kelgan bir paytda, bul ko`rsetkish Jan`a Zellandiyada 154,8kg, Avstraliyada 109,7kg, Argentinada 70,3kg, AQSHda 40,6kg, Kanadada 40,6kg, Yaponiyada 3,9kg, Janubiy Koreyada 4,6kg, Xitoyda 4,4kg, Turkiyada 6,1kg, Hindistonda 1,1kg ni quraydi, (A.T.Miysik 2010) 2009 jil 1 yanvar halati boyinsha Rossiya Federatsiyasinin` xojaliqlarinda jami 451 min` bas, sonday-aq 182 min` bas arnawli go`sh bag`darindag`i qaramallardan ibarat. Bul 2004 jilg`a qarag`anda

og'an mas rawishte 21,1 ha'm 28,3 (14%) ko'p. Tarawda en' u'lken mashqala bul zarur bo'lgan aziqti 85-90% atrapinda, ayrim jillarda 67% ke shekem to'menleydi. (Z.Kalashnikov ha'm basqalar 2009). Bizin' Respublikamizda arnalg'an go'sh tarawindag'i qaramallar bas sani 6% atrapinda. Bul 540 min' bas atrapinda degeni. A'llette bul menen go'sh mashqalasi sheshilmeydi.

Qaramallardin' go'sh o'nimdarlig'i boyinsha genetik potensialin ju'zege shig'ariwda rus alimlarinan N.F.Rastovsev, D.L.Levantin, S.Ya.Dudin, K.Y.Svechin, A.V.Lanina, A.V.Chereksev, I.I.Cherkashenko, A.Biagriy ha'm basqa ko'pg'ana alimlar ta'jriybeler alib barilg'an. Bul ta'jriybelerdi alip bariwda sonday-aq Rossiya Federatsiyasinin' mu'mkin MDH ma'mleketlerinin' qaramalshiliq tarmag'in ju'klewde, o'nim islep shig'ariw texnologiyalarin jaqsilawda u'lken o'rin tutadi. Biraq bul ta'jriybe na'tiyjede qaramalshiliqqa biyimlesken ta'rizde rawajlandiriwg'a tiykar salg'an.

G.A.Efanovtin' (1998) aytqanda go'sh o'nimdarlig'in jetistiriwdi jaqsilaw sut bap siyirlardi arnawli go'sh bag'darindag'i qaramal parodalarinin' baspaqlarin nilan shag'listiriw na'tiyjeli bolg'an. Misal ushin Qizilshol, qizil shol x aberdin-anguss, qizil shol x gerford, qizil shol x sharole, qizil shol x limuzin, qizil shol x santa-gerdruda shag'listirma a'wla'tlarin 15 aylig'inda maydalang'an go'shtin' awirlig'i tiyisli: 162,2; 173,2; 184,8; 192,6; 191,3; 185,2 kg bo'lgan. Qizil shol x sharole a'wlatlari o'z tengqurlaridan shunga mas rawishte: 30,4 kg (18,7%), 19,4kg (11,2%), 7,8kg (4,2%), 1,3kg (0,7%), 7,4 kg (4%) ziyat tas basqan. 18 ayliqta maydalang'an go'sh awirlig'i : 191,5; 200,2; 219,4; 232,8; 234,3; 222,6; 219,5 kg bo'lgan. Bunda ham ustunlik qizil shol x sharole a'wlatlari ku'zetilgen bo'lip: 42,8 kg (22,4%), 34,1 kg (17%), 14,9 kg (6,8%), 1,5 kg (0,6%), 11,7 kg (5,3%), 14,8 kg (6,7%)ke ten' bo'lgan. Usidan bilsek boladi shag'ilistirma haywanlardin' sap parodag'a qarag'anda ko'p ha'm sipatli o'nim bergen.

Biznin' ma'mleketimizde sharwashiliqtin' bas tarmag'i bul – qaramalshiliq bolip esaplanadi. Qollaniwdag'i su'ttin' ko'pshiligi qaramallardan alinsa, qollaniwdag'i go'sh ha'm 70% ke jaqin asirese qaramalshiliqtan alinadi. Basqasha qilip aytqanda O'zbekistannin' paydalaniw bazarindag'i go'sh balansinda qaramal

go'shin birinshi o'rinda turadi. Vaxolanki qaramal go'shin du'nya ju'zlik shoshqa ha'm tawiq go'shinen keyingi u'shinshi o'rindi ieleydi. Sonday-aq ma'mleketimizdin' turli tiptegi xojaliqlarinda qaramaldin' bas saninin' o'siwi ha'r jili 5-7% tin, su't islep shig'iw din' o'siwi 2-2,5% tin ha'm go'sh o'nimlerin islep shig'ariw 15-20% ke asti.

O'zbekistanda u'rshitletig'in rejeli parodani 4-5 % ti g'ana arnawli go'sh bag'darindag'i parodalardan ibarat. Olardi sap ha'lda u'rshitiw awhali talap da'rejesinde emes. Sonin' ushin ha'm qaramal go'shin tiykarinan go'sh emes biraq su't bag'darindag'i parodalardan ha'm olardi o'z-ara shag'listiriw na'tiyjesinen aling'an ha'r tu'rli genotipli na'sillerden alinadi.

Su't bag'darindag'i qaramal parodalari arasinda o'zinin' salmag'i ha'm siyirlardin' su't o'nimdarlig'i menen qara-ala parodasi birinshi o'rinda turadi. Bul parodanin' go'sh o'nimdarlig'i ha'm uliwma xojaliqqa paydali belgileri A.Xrapkovskiy (1985), E.Karshevskiy (1985), Z.to'raqulov (1985), P.Sobirov (1990), Yu.Fayzullaev (1993), A.Kaxarov (1994), R.Valiev (1996), U.Nosirov (2001, 2007, 2009), Z.To'raqulov ha'm basqalar(1999-2002) ha'mde ko'p g'ana alimlar u'yrenip shiqqan.

Biraq bul jumis ha'zirgi kunge deyin dawam etip kelmekte. Xa'zirgi qara-ala ha'm oni ha'r tu'rli genotipli shag'listiriw na'silshilik go'sh o'nimdarlig'ina nazerin tartpaqta.

Z.To'raqulov ha'm basqalar(1988) Respublikamiz sharayatinda rejeli esaplang'an santa-gertruda, qazaqi-aqbas ha'm aberdin-anguss siyaqli arnawli go'sh bag'darindag'i qaramallardi go'sh o'nimdarlig'in u'yrengen. Ta'jriybe ushin ha'r tu'rli toparg'a 20 bastan 6 ayliq baspaqlardi (olar ekige bolinedi) yag'niy, ha'r topardag'i jartisi 18 ayliqqa shekem imaratta yarimin bolsa ashiq maydanda saqlaydi. 18 ayliqta baqlaw so'yim o'tkaziladi. Binada bag'ilg'an santa-gertruda, qazaqi aq bas, aberdin-anguss baspaqlarin so'yiwdan alding'i tiri salmag'i 44,8 kg di quraydi. Bul o'z ten'qurlari qazaqi ak bas ha'm aberdin-angussdan sog'an mas rawishte 1,2 kg yag'niy 0,3% ha'm 20,8 kg yag'niy 4,9% ziyat korsetkishke iye.

Go'sh o'nimdarlig'i xarakterleytiwg'in ha'm onin' ko'rsetkishi basqa so'yim ko'rsetkishleri menen baylanisli bolg'an. Go'sh salmag'i 263,6 kg bul ko'rsetkish boyinsha santa-gertruda paydasina so'g'an mas rawishte 5,0 kg di yag'niy 1,9% ti ha'm 4,0 kg di yag'niy 1,5% ti quraydi. Ishki may salmag'i toparlarda mu'na'sip rawishte 12,2; 15,0; 12,2 kg bo'lgan. Bul ko'rsetkish bo'yinsha toparlarda parq kuzetilgen bolip santa-gertruda u'stinlik qilgan.

Joqarida talqilang'an baspaqlardi ashiq maydanda bag'ilg'anlari jaksi o'sip tenqurlarina qarag'anda so'yiwdan aldingi tiri salmag'i 41,0 kg yoki 9%, 17kg yag'niy 3,8% ha'm 28 kg yag'niy 6,6% ko'p bo'lgan. Jiliklenbegen go'sh salmag'i bo'yinsha maydanda bag'ilg'an baspaqlar paydasina mu'na'sip rawishte 17 kg yag'niy 6,4%, 22 kg yag'niy 8,5% ha'm 10 kg yag'niy 3,9% ti qurag'an go'sh o'nimdarlig'in basqa ko'rsetkishler bo'yinshaha'm to'parlar ara aniqlang'an.

V.Sarankin ha'm basqalar(2006) qa'ra ala parodasina tiyisli siyirlarmenen shag'listirip aling'an, go'lishtin parodasi bo'yinsha ha'r tu'rli bo'lg'an aniqrag'i 1-shi to'pardag'i haywanlari 37,5%, II-to'pardag'i 37,5% ten 62,5% ge shekem ha'm III-to'parda bo'lsa 62,5% ten jo'qari bo'lg'an baspaqlardi ha'mde so'nday-aq genotipke iye bo'lg'an u'lken jastag'i siyirlar go'sh o'nimdarlig'ina u'yrenilgen.

Analizde qiling'an ilmiy islep shig'ariw ta'jriybesinde so'l na'rse kuzetilgende ba'rshe to'parlardag'i haywanlardin' o'siwi ha'm rawajlaniw ko'rsetkishleri jo'qari bo'lg'an. Ayrim individlar 1 kunde 1000 gr shekem qo'simsha tiri salmag'ina iye. Bir waqittin' o'zinde bul ko'rsetkish ayrim individlerde 700-800 gr di quraydi. Dene o'lshemleri ha'm aling'an dene o'lshemleri tiykarinda ashilg'an dene du'zilisi indeksleri bo'yinsha ha'm isenerli da'rejede to'parlar ara aniqlang'an bo'lip, bunda shag'ilistirilg'an baspaqlar jaqsi ta'repke o'zgerdi. 18 aylig'inda o'tkerilgen baqlaw so'yim I to'par haywanlarinda go'shtin' salmag'i 194,2 kg, II to'parda 102,4 kg, III toparda 104,9 kg bo'lg'anlig'in ko'rsetedi, axirg'i to'par paydasina tiyisli ra'wishte 8,2 kg yag'niy 4,4% ha'm 10,7 kg yag'niy 5,8% tin quraydi. Biraq bul ko'rsetkish boyinsha II topardag'i u'lken jastag'i siyirlar o'z ten'qurlari I ha'm III to'pardag'ilardan mu'na'sip rawishte 29,4 kg yag'niy 10,4% ha'm 30,7 kg yag'niy 10,9% ustinlikke

erisildi. So'm go'shtin' salmag'i bo'yinsha ha'm baspaqlardin' I to'par ha'm (155,2 kg) ha'm siyirlardan bo'lsa II to'par(145 kg) jo'qari ko'rsetkishke erisildi. Aniqlangan parq statistic ta'repten o'te isenimli da'reje bo'lip esaplanadi.

Ma'mleketimizde agrar sektorinin' sharwashiliq tarawinda bazar mu'na'sebetlerin qarar taptiriw na'tiyjesinde izchillik menen a'melge asirilip atirg'ar ekonomikalik jumislar na'tiyjesinde bazar mu'na'sebetlerine tiykarlang'an jan'a sistema formalanip atirg'an xojaliq ju'ritiw ha'm islep shig'ariwdi jo'lg'a qo'yiwda ekonomikanin', uyimlastiriw ha'm nizamli sha'rt sharalarin tu'pten o'zgertip, mu'lkshiliktin' tu'rli formadag'i sharwashiliq tarawlarinda basekelesiw tiykarinda jumis alip bariwdi ta'minlegen.

Ta'dbirde erisilgen jetiskenlikler tarawinda o'z sheshimin to'liq tappag'an ayrim mashqalalar, tiykarinan ma'mleketimiz nizamshilig'ina sharwashiliqqa tiyisli nizamli mug'dar a'tirapinda ayrim bosliqlar barlig'i haqqinda pikirler bildirildi. A'sirese sharwashiliq ju'ritiw din' ekstensiv ha'm intensiv texnologiyalardi qollaw haqqindag'i xuquqiy mug'darlar, suwg'arilatiwg'in ha'm ig'alli jerlerde sharwashiliqti jetistiriwdin' o'zine ta'n tiykarg'i nizamshiliqtin' ashilmag'an ta'repleri ko'rsetilgen. Ma'mleket xalq xojalig'inda a'melge asirilatiwg'in quramli o'zgerisler na'tiyjesinde jan'a huquqiy mu'na'sebetler ju'zege keldi. Ha'zirgi waqitta sharwashiliq fermer xojaliqlarinda, diyxan ha'm tarmaq xojaliqlari arasindag'i mu'na'sebetler, olarg'a saliq siyasati, sonday-aq, sharwashiliq aziq bazasin payda etiw, sharwashiliqti sanoat tiykarin ju'ritiw, sharwa fermalarin payda etiwde o'lardin' zoogigenaliq ha'm ekologiyaliq parametrleri, diyxan ha'm tarmaq xojaliqlarinda sharwashiliqti ju'ritiw din' o'zine ta'n qa'siyetleri ha'r tu'rli sharwa xojaliqlari arasinda koperatsiya ma'seleleri, sharwa o'nimlerin tayarlaw ha'm qayta islewdi qabil etiw haqqinda ha'm basshiliqlar bar ekenine itbar qaratiladi. So'nday-aq taraw rawajlaniwinda u'lken o'rin tutiwshi sharwa aziq bazasin uyimlastiriw barasinda aziq bap eginler jetistiriwshi, tayarlawshi olardi qayta islewshi karxana a'meldeg'i nizamshiliqta aniq belgileniwi kerekligi tuwrisinda orinlandi. Sol menen birge, basqa tarawg'a qa'niygelesken fermer xojaliqlarinda ham sharwashiliqti ju'ritiw din' xuquqiy

tiykarlarin jaratiw xalqtin` sharwa o`nimlerine bo`lgan talabin qandiriwg`a imkan jaratiliwi haqida pikirler bildirildi.

V.M.Ivanov (2005) qizil cho`l ha`m qara-ala parodalarina tiyisli baspaqlardin` ayrim o`nimdarliq ko`rsetkishlerin, bul paroda siyirlarin golishtin bug`asi menen shag`listiriw na`tiyjesinen aling`an shag`listiriw haywanlarinin` ko`rsetkishi menen salistirip u`yrenge. 424 kunlik so`qimlashdan keyin sap paroda baspaqlari tiri salmag`i 422 kg g`a jetken. Bul ko`rsetkish shag`listiriwdi haywanlarda 443 kg di quraydi, parq shag`listirma haywanlar paydasina 21 kg yag`niy 5,0% ke ten`. Jiliklenbegen go`sh mug`dari bo`yinsha farq shag`listiriw baspaqlar paydasina 18,6 kg yag`niy 8,6%. So`yim shig`imi, sog`an mas ra`wishte to`parlarda 55,1% ha`m 57,5 % tin quraydi. Aling`an na`tiyjeler tiykarinda bir-birine jaqin bo`lgan su`t bap qaramallardi shag`listiriw na`tiyjesinde aling`an na`sillerde az bolsada geterozis protsessi bo`lgan degen juwmaqqqa kelgen.

Xaqiqatdan ham bul ta`jriybe jan`a bir bar qara-ala parodali qaramallar tekg`ana o`zinin` su`t o`nimdarlig`i menen, biraq go`sh o`nimdarlig`i menen ha`m ko`pg`ana go`sh bag`darindag`i parodalar ustin ekenligin ko`rsetken. Sonday-aq qara-ala paroda o`zinde jiyinalg`an mug`dari ha`m sipat belgileri na`silden-na`silge o`tiwi boyinsha ha`m jaqsi ta`replerge iye ekenligin ju`zege shig`aradi. Paydalang`an aziq o`nim birligi menen qaplaw qa`bilieti ha`m talap da`rejesinde.

O`tken waqit ishinde alip barilg`an ekonomikalik jumislar na`tiyjesinde jer ha`m suwdan paydalaniw bo`yinsha tup o`zgerisler ro`y beredi. Finans kridit saliq tarawinda ha`m qatar jumislar a`melge asirilip, ba`ha ma`selesinde jaqsi ta`repke erisildi. 2010 jil na`tiyjelerine ko`re ko`rsetkishlerine ma`mleketlerde islep shig`arilg`an jalpi shiyki o`nimlerdin` 5/1 qismi awil xojalig`i tarawinda jaratilg`an.

Tarawdin` haliqtin` aziq-awqat o`nimleri, sanoati shiyki zat menen ta`minlewdegi a`hmeti ju`da` o`sip barmaqta. Awil xo`jaliq paydalaniw bazarindag`i barliq tu`rdegi aziq-awqat o`nimlerinin` 90% ke jaqin agrar sector tarmaqlarinda tayarlandi. Sol ta`repten awil xo`jaliginin` ma`mleket ekonomikasinin` o`rni, «Awil taraqiyati ha`m jil parawanlig`i», «2009-2012

jillarg`a mo`ljellep qabil qiling`an kriziske qarsi ilajlar» ha`m 2010 jilda jumis o`rinlarin ashiw ha`m haliqtin` ba`ntligin ta`minlew, siyaqli qatar ma`mleket da`sturleri awil xojalig`inda a`melge asirilib atirg`an ken` qamrawli jumislar izshilligi ha`mde paydali na`tiyjelerdin` taminleniwi tuwrisinda en` u`lken a`hamiyatke ka`sp etiletiwg`ini; minstrlik o`z jumisi dawaminda O`zbekistan Respublikasinin` Konstitutsiyasi ha`m nizamlari, Joqari Majlis qararlari ha`m basqa hu`jjetleri, Prizident parmanlari ha`m pa`rmanlari, Ministrler basqarmasinin` qararlari ha`mde basqa nizam hu`jjetlerine, sonday-aq, «O`zbekistan Respublikasi awil ha`m suw xojalig`i ministrliqi ha`qqindag`i nizam» g`a a`mel qiliw; ma`mleketlerde agrar tarawina tiyisli Ma`mleket da`stu`rleri orinlaniwi bolsa nizamda belgilep qoyilg`an awil ha`m suw, ha`m o`rman xojalig`i tarawinda jumislar barisinda waziypa ha`m funktsiyalar tiykarinda yag`niy minstrlik qaramindag`i Respublika ha`m aymaqliq organlar arqali a`melge asiriliwin qayt etilgen.

2011 jilda ma`mleketimizde halq aymag`in ta`minlew ha`m jan`a jumis o`rinlarin jaratiw da`stu`rinde belgilengenindey ha`m 2011-jil «Kishi biznes ha`m jeke ta`dbirkarlik jili» dep qabil qiling`anlig`i mu`na`sebeti menen awil xojalig`in islep shig`ariwda modernizatsiya qiliw, jan`a texnologiyalardi engiziw, awil xojalig`inda miynet resurslarinan sipatli paydalaniw na`tiyjesinde tarawg`a ba`nt bolg`an ortasha jumis ku`shin basqa tarmaqlarg`a qabil qiliw imkaniyatlarin ken`eytiriw ko`zde tutilg`anlig`i islep shig`ariw na`tiyjeliginin` asip bariwinin` basli maqseti ekeni aytili.

Bunda awil xojalig`in islep shig`ariw tarawina xizmet qiliwshi tarmaqlarin rawajlandiriw, kishi qayta islew karxanalari, biznes ha`m isbilermenlik, qaramalshiliqti rawajlandiriw arqali qosimsha jumis orinlarin jaratiw, ra`wishte asirg`anlig`in bayan etedi.

Awil xojalig`i tarawi qa`niygeleri menen ta`minlew, tarawda qa`niygelerdin` bilimin asiriw, qayta tayarlaw ta`dbirlerin uzliksiz ra`wishte a`melge asirip bariw ma`selelerine ayriqsha toxtap o`tti.

A.B.Karakulov (1996) qara-ala(I to'par), qara-ala x golishtin (II to'par) shag'listirilg'an haywanlardin o'siwi, rawajlaniwi, eksteryer tu'rleri ha'm go'sh o'nimdarlig'inin Tojikiston Respublikasinin sharayatinda salistirip u'yrenildi. Ta'jriybedegi baspaqlardin asiraw ha'm aziqlandiriw sha'rayati bir tu'r bolg'an. Aling'an na'tiyjeler soni ko'rsetti ha'r eki topar haywanlardin absolyut ha'm salistirmali o'siwin ha'm joqari darejede bolg'an. Biraq qara-alag'a qarag'anda o'lardin siyirlarina golishtin parodasinin baspaqlari nilan shag'listiriw na'tiyjesinde aling'an birinshi buwin na'sillari anshe ustinlikke erisilgen. Tiyykarinan 21 ayliqta sap parodali qara-ala baspaqlarinin ortasha tiri salmag'i 479,8 kg di qurag'an bolip bul ko'rsetkish bo'yinsha o'z ten'qurlarina bolip bul ko'rsetkish bo'yinsha o'z ten'qurlari sap parodali qara-ala baspaqlarinin 4,5 kg yag'niy 0,9% ke artta qaldirilg'an.

Baspaqlardin bir kunlik o'siwi, salistirmali o'siwi ha'm koyfissienti bo'yinsha ha'm isenerli darejede toparlardan aniqlag'an. Dene du'zilisi su't bag'darindagi parodanin dene du'zilisine ta'n bolg'an. Olardin ko'kirek qapesi, ko'kirek eni, olardin aldingi bo'lim proporsional rawajlang'an boladi. Haywanlardin go'sh o'nimdarlig'in asiriw u'shin 15, 18, 21, ha'm 24 aylig'inda baqlaw so'yimini o'tkizip, ha'r bir o'siw ayina ha'r topardan ortasha bes bastan haywan so'yilg'an ha'm soyim ko'rsetkishleri aniqlang'an. Go'sh o'nimdarlig'i boyinsha bahalang'anda ha'm maydalang'an go'shtin salmag'i u'lken bolip esaplanadi. Bul ta'jriybede II topar haywanlar go'shinin salmag'i I birinshi topar haywanlari qara-ala 8-17 kg ko'p bolg'an.

Ma'mleketimizde agrar tarawi boyinsha ha'm sharwashiliq, qu'sshiliq, baliqshiliq ha'm asalarishilik tarmoqlari ham bazar qatnashilarin qarar taptiriwga qaratilg'an ekonomikalik izshiligi menen a'melge asirilip kelmekte. A'sirese tarawda qollanilmag'an jumislardi tu'siriw ha'm qatan ma'selegshe aylang'an. Sonday-aq, halqtin jeke jardemshisi ha'm diyxan xojaliqlarinda aziq bap eginler jetistiriw ha'm tayarlaw tizimin jaratiw, olarg'a qarasli sharwa mallarinin aziqlarin jetkerip beriw siyaqli ma'seleler bugungi kunde o'z sheshimin tapti. Awil xojaligi jerlerinde topiraq o'nimdarlig'in aniqlaw ha'm asirip bariwga qaratilg'an

ma'mleket siyosatı ja'nede jetilistiriw karxanalarin` ko`z qarasın asiriw, topiraq o'nimdarlig`in asirip bariwda qoshemetlew, olardan jaqsi paydalaniwg`a qaratilg`an respublika ha'm aymaqlıq da'stu`rlerin a`melge asiriwg`a ma'mleket hakimiyat organları waziypalarına tiyisli huqikiy o`lshemlerdi bekkemlep qoyiw ma`seleleri qoyılmaqta. Awıl xojalig`i sub`ektleri da`rejesin belgilew ha'm islep shig`ariw ha'mde tiykarg`i eginler boyınsha tu`rleniwdin` xuquqiy o`lshemlerin islep shig`ariw arqalı islep shig`ariwg`a innovatsiyalardı jedel inam etiw ha'm zaman talabı da`rejesindegi en` u`lken ma`selege aydinliq kiritiw lazim.

Bugungi künde ha'm fermer xojalıqlarinin` unamli is ju`ritiwdin` xuquqiy tiykarları biriktiriya maqsetinde fermer xojalıqlarinin` huquqiy ja'nede ken`eytiriwge ha'mde olardin` materialliq ha'm texnik bazasın ku`sheytiriw, islep shig`ariw du`zilmelerin payda etiwge qaratilg`an n`izamshiliq tiykarların jaratiw ha'm olardı o`mirge inam etiw talap etiledi.

Sog`an tiykarlanıp haywanlardin` go`sh o'nimdarlig`i ha'm go`shtin` sipatin asiriw maqsetinde 18 ha'm 21 ayliqta baqlaw so'yim o`tkizilgen. Aling`an mag`liwmatlar barliq haywanlardin` o`skenligin, tu`rge xas bolg`an da`rejede rawajlang`anlig`in, klinik statusı, qanı organizmlerdin` klinik ha'm gemotologiyalıq ko`rsetkishleri fiziologiyalıq shegara da`rejesinde bolg`anlig`in ko`rsetken. Tiykarınan 21 ayliqti quraytiwg`in baqlaw so'yimda qara-ala baspaqlardin` tiri salmag`i 464,3 kg di quraydı, bul ko`rsetkish olardin` ten`qurları II ha'm III toparlarg`a 506,1 ha'm 521,3 kg bo`lgan. Biraq aqirg`i topar paydasına 57 kg yag`niy 12,3% ga ha'm 15,2 kg yag`niy 3,0% ke ten` bo`lgan. Baspaqlardin` bul aydag`i so'yim salmagi tiyisli ra`wishte 269,3; 291,2 ha'm 309,6 kg di quraydı. Bul ko`rsetkish bo`yinsha ha'm III topar baspaqları o`z tengqurları I ha'm II topardı so`g`an mas ta`rizde 40,3 kg yag`niy 15,0% ha'm 18,4kg yag`niy 6,3%ke arta qaldirg`an. Go`shtin` sipat ko`rsetkishleri bo`yinsha qara-ala paroda baspaqları joqarı da`rejede bolg`an.

A.Samatov (1999, 2004) qon`silas Tojikiston Respublikasining arqa aymag`indag`i sharayatında qara-ala paroda baspaqları ha'm sol parodag`a tiyisli baspaqlardı ha'm parodali siyirlarin golishtin parodali bug`alari menen

shag'listiriv natijesinde aling'an ha'r tu'rli parodalarin shag'listiriv, haywanlardi o'siriv ha'm rawajlandiriv ko'rsetkishlerin, klinik statusini, go'sh o'nimdarlig'in ha'm go'shtin' sipatin ha'm korsetkishlerin salistirip u'yrengen.

Aftordin' aling'an sanli mag'liwmatlari tiykarina aytiwinsha shag'listirivdi haywanlarda golishtin qan ulusi da'rejesienen asqan sayin o'siw ha'm rawajlaniw prosessi jedel keshken

Isletilgen ot-shoptin' o'nim birligi menen qollaw qa'siyetleri bolsa jaqsilang'an, ja'ne kem aziq berilip ko'p o'nim aling'an. A'sirese 21 aylig'inda sap parodali qara-ala ha'm olardin' birinshi, ekinshi buwinishag'listirma na'silinin' tiri salmag'ina tiyisli ra'wishte 565,8; 569,7 ha'm 579,2 kg bo'lgan. Sonday-aq ekinshi buwin na'sili o'z tengqurlari ha'm sap parodaliha'm birinshi buwin shag'listiriv buwinlarin ha'm na'sillerin bul korsetkish boyinsha tiyisli 13,4 kg yag'niy 2,4%, 9,5 kg yag'niy 1,7 % arta qaldirilg'an.

Maydanlang'an go'shtin' salmag'i mu'na'sip ra'wishte 24 ayliqta 339,4; 343,2; 357,4 kg di kuraydi. parqi axirg'i topar paydasina mas ra'wishte 18 kg yag'niy 5,3 %, 14,2 kg yag'niy 4,1 % g'a ten' bolg'an. 24 ayliq baspaqlardin' tiri salmag'i 628,5; 635 ha'm 658,3 kg bo'lib, bul ko'rsetkish bo'yinsha ha'm toparlar ara parq aqirg'i topar paydasina mas ra'wishte 29,8 kg yag'niy 4,7 %, 23,3 kg yag'niy 3,7 % ke ten' bolg'an. Go'shtin' morfologiyaliq ha'm ximiyaliq qurami bo'yinsha isenerli da'rejede parq ku'zetilgen.

G'B. Amanturdiyevning (1996) Toshkent walayati sharayatinda tiykarinan qara-ala parodali haywanlardi o'tshitiwdi esapqa alg'an halda, sol parodag'a tiyisli baspaqlardi tu'rli asiraw sharayatinda o'siw, rawajlaniwin kunlik ha'm gemotologiyaliq ko'rsetkishlerin ha'm go'sh o'nimdarlig'in u'yrengen. Ta'jriybe da'waminda aling'an mag'liwmatlar ko'rsetildi 8,5 ayliqqa shekem imaratta, 8,5 ayliqtan 10 ayg'a shekem jen'il jabilg'an shertekte baylanbastan, keyin 14 ayliqqa shekem baylap, 17 ayliqqa shekem jen'il jabilg'an shertekte baylap bag'ilg'an. Baspaqlar o'sip u'lken tiri salmaqqa iye bolg'an. Tiykarinan 17 ayliqta o'tkerilgen baqlaw soyiwdan sol zat ayan boldi, soyiwdan alding'i tiri salmag'i sol topar (VI) baspaqlarinda 465 kg bo'lib o'z tengqurlari I topardan 37,5 kg yag'niy 8,8%, II

topardan 22,6 kg yag`niy 5,1%, III topardan 12 kg yag`niy 2,6%, IV topardan 27,4 kg yag`niy 6,7 % ha`m V topardan 12,3 kg yag`niy 2,7%. Go`sh o`nimdalig`in harakterleytug`in maydalanbag`an go`sh salmag`i bo`yinsha VI topar baspaqlari 260,2 kg, o`z tengqurlari I,II,III,IV,V, toparlarina tiyisli; 28,7 % kg yag`niy 12,4 %; 17,7 kg yag`niy 7,3 %; 11,4 kg yag`niy 4,6 %; 19,3 kg yag`niy 8,0%; 10,0 kg yag`niy 4,0% ke arta qaldirg`an. So`yim salmag`i boyinsha farq toparlarda so`g`an mas ra`wishte (VI toparda 176,2 kg) 31,2 kg yag`niy 12,7 %, 20,1 kg yag`niy 7,8 %, 13,5 kg yag`niy 5,1 %, 21,1 kg yag`niy 8,3 % ha`m 10,9 kg yag`niy 4,1 % tin quraydi.

Klinik status, o`siwi ha`m rawajlaniwi ha`mde go`shtin` sipat ko`rsetkishleri boyinsha ha`m toparlar ara farq ku`zetilgen. Aling`an na`tiyjelerdi bar bo`lgan ilmiy mag`liwmatlar uliwmalastirilip aftor Respublikamiz sha`rayatinda o`rshitiletiwg`in qara-ala parodasina tiykarlanip baspaqlardin` o`siwine ha`m rawajlaniwina olardin` go`sh o`nimdarlig`ina ha`mde go`shtin` sipatko`rsetkishlerine jasaw sharayatina ha`m ta`sir qiladi degen juwmaq kiling`an.

D.S.Adushinov ha`m basqalar (2002) ha`m haywanlardin` parodag`a ha`m parodalig`ina, jasina, jinsina qarap u`qsasliq tiykarinda 3 toparg`a bo`lgan. Ha`r bir toparg`a 60 bastan baspaqlar tan`lap aling`an. I toparg`a sap parodali qara-ala, II toparg`a birinshi buwin gibritler ha`m III toparg`a ekinshi buwin gibritleri (qara-ala x golishtin).

Barliq toparlardag`i haywanlar genetik kelip shig`iwinan sog`an qaramastan bir tu`r sharayatta asralgan ha`m aziqlantirilg`an. Ta`jriybe 3 ayliqtan 18 ayliqqa shekem bolg`an. 18 ayliqta ha`r bir topardan 10 bastan haywan ajiratip baqlawdi so`yim uyimlastirildi. Soyiwdan aldin tiri salmag`i toparlarga tiyisli 450,3; 489,4 ha`m 478 kg bo`lgan. Ko`rinip turg`aninday so`yiyadan alding`i tiri salmag`i boyinsha II topar haywanlari o`z tengqurlari I ha`m III toparlarga tiyisli ra`wishte 39,1 kg yag`niy 8,7 % ha`m 11,4 kg yag`niy 2,4 % jo`qari ko`rsetkishlerge erisken.

Maydalanbag`an go`sh salmag`i I toparda 245,6; II toparda 271,7 ha`m III toparda 269,9 kg bo`lgan. Bul ko`rsetkish boyinsha ha`m II topar haywanlari paydasina farq sog`an mas ra`wishte 26,1 kg yag`niy 10,6 % ha`m 1,8 kg yag`niy

0,7 % ti quraydi. So'yim shig'imi boyinsha tiyisli 59,7; 61,1 ha'm 60,9 % bo'lgan. 100 kg tiri salmag'ina tuwri keletiwg'in so'm go'sh I toparda 43,4; II toparda 45,5 ha'm III toparda 45,1 kg di quraydi. Aling'an mag'liwmatlar tiykarinda aftor qara-ala paroda tek g'ana o'zinin' su't o'nimdarlig'in balkim go'sh o'nimdarligi boyinsha ha'm ko'p g'ana parodalardan joqari ekenligin atap o'tken. O'tkerilgen ta'jriybelerde birinshi buwin baspaqlarinda kem bolsada geterozis ha'diyresi ko'rindi degen juwmaqqqa keldi.

O.Getokov ha'm basqalar(2004) qara-ala parodasina tiyisli siyirlar golishtin parodasi menen shag'listiriw na'tiyjesinde aling'an ha'r tu'rli genotipli shag'listirilgan haywanlar o'zinin' embrion da'wirinde to'men suwretler menen o'sedi ha'm rawajlanadi.

Bunda olar sap paroda qara-aladan aziraq arkada kaladi degen juwmaqqqa kelgen.

Biraq ko'p g'ana baqlaw na'tiyjesinde so'l halatti aniqladiq o'siw din' keyingi postembrional da'wirinde shag'listirilg'an na'siller sap parodalardan u'stinlik qilgan. Tiykarinan 18 ayliq jastag'i birinshi ha'm ekinshi buwin shag'listirilgan baspaqlar 441,3 ha'm 450,4 kg tiri salmag'ina iye bolip, sog'an mas ra'wishte sap parodali qara-ala siyirlarin 9,1 kg yag'niy 2,0 % ha'm 27,8 kg yag'niy 6,5 % artta qaldirg'an. Maydalang'an go'sh salmag'i sap parodali qara-ala parodasina tiyisli baspaqlarda 220,6 kg di qurag'an bolip, birinshi buwindag'i ten' qurlarida 13,8 kg yag'niy 6,3 % ha'm ekinshi buwindag'i teng qurlaridan bolsa 22,0 kg yag'niy 11,0% ke yag'niy m tas basqan. Soyim shig'imi toparlarg'a tiyisli ra'wishte 55,3; 56,3 ha'm 57,5 ke ten' bolg'an.

Arnawli ta'jriybelerden alingan na'tiyjelerden analiz qilsaq qara-ala parodasi golishtin parodasi menen ayrim xojaliqlarg'a paydali belgilerin jetilistiriwdin' bugungi kun talabi eken.

Ushbu tadqiqot ham MDH da urchitilayotgan 300 ga yaqin qoramol zotlari orasida qora-ola zoti nafaqat o'z o'rni borligidan dalolat beradi va yana bir marta qora-ola zoti nafaqat o'zining sut maxsuldorligi balki go'sht maxsuldorligi va go'shinin' sipati yag'niy ekologiyaliq ta'repten tazalig'i bo'yinsha basqa

u`rshitiletiw`in parodalardan qalispaytiw`in a`sireseolardin` ko`binen ustin qiladi.

P.S.Sobirov (1995)mag`liwmatlari bo`yinsha Samarqand walayati sharayatinda qara-ala parodali qaramallar o`zinin` klimatliq qa`siyeti ha`m o`nimdarlig`i menen ko`pg`ana baska parodalardan jaqsi ta`repke ajralib turar eken.Biraq baska parodalar siyaqli bul paroda ha`m o`zinin` ayrim xojaliqqa paydali belgilerin jetilistiriwge mu`ta`j. Sonin` ushin ha`m o`nin` genofondina tiyisli bolg`an golishtin parodasi menen shag`listiriw maqsetin mu`a`piq.Sol maqsette 1980 jillardan baslap sol parodanin` Kondaktr ha`m Xarlov laqabli naslli bug`alardi keltirip, qara-ala paroda menen shag`listiriw jumislarin baslag`an.

Aftor ayrim o`tkerilgen ilimiy islep shig`ariw ta`jriybelerinin` na`tiyjelerine tiykarlanip qara-ala parodali qaramallar ha`m siyirlar o`zinin` su`t o`nimdarlig`i menen ma`mleketimiz sharayatinda u`rshitiletiw`in baska rejeli qaramal parodalarinan ju`da` joqari bolip g`ana qalmay o`zinin` go`sh o`nimdarlig`i menen ha`m sonday-aq Respublikamizda u`rshitiletiw`in ayrim go`sh bap parodalardan qalispaytiw`in atap o`tken.

Analiz qilg`aninday ko`p g`ana ilmiy dereklerge tiykarlanip ha`m sonni aytiv mu`mkin haqiyqattanda qara-ala parodali qaramallar o`zinin` bas sani ha`m siyirlardin` su`t o`nimdarlig`i boyinsha ma`mleketimizdin` o`zine ta`n ekologiyaliq ha`m so`l o`zgeriwshenlik klimatliq sharayatta u`rshitiletiw`in qaramal parodalari arasinda birinshi o`rinda turadi. Go`sh o`nimdarlig`i ha`m go`shtin` sipat ko`rsetkishleri bo`yinsha ha`m arnawli go`sh bag`darindag`i qaramal parodalarinan qalispaytiw`in ha`m ajiralip turiwin atap o`tken.

A.Kaxarov ha`m basqalar(2004-2005) D.Avazov ha`m basqalar (2005) qara-ala parodani golishtin parodasi menen shag`ilistiriw n`a`tiyjesinde aling`an shag`listirma na`sillerdin` o`siwi ha`m rawajlaniw ko`rsetkishleri, ayrim biologiyaliq qa`siyetleri ha`m go`sh o`nimdarlig`in Respublikanin` en` jilli aymaq Surxondaryo walayati sharayatinda sap parodali qara-alanin` ko`rsetkishlerin salistirip u`yrenen

Ta`jriybe na`tiyjesinde aling`an mag`liwmatlar tiykarinda aftorlar o`siw jedelligi qabil qiling`an aziqliq o`nim birligi menen qaplaw qa`siyeti, fiziologiyaliq ko`rsetkishleri, klinik statusi ha`m ekologiyaliq qa`siyetleri, so`yimnin` mug`dar ha`m jaqsi ko`rsetkishler, so`m go`sh mug`dari, go`shdarliq koefissienti, go`shtin` sipat ko`rsetkishleri bo`yinsha shag`listirma haywanlar o`z ten`qurlari sap parodali qara-aladan u`stin ekenligin ko`rsetip o`tken.

Aftorlardan aling`an na`tiyjelerdi analiz qilip shag`listirma haywanlar organizminde sap parodali ten` qurlarina qarag`anda geterazigot haldag`i ha`m dominand haldag`i gomozigot ko`p ekenligin aytip o`tken

Sonin` ushin ha`m shag`listirma haywanlar organizminde beloklardin` ha`m zat almasiwinin` prosses mug`dar darejede bo`lg`an. Bul o`z na`wbetinde kletka ha`m tokimalardin` biologiyaliq prossesler normal organizimdi jedel o`siwin ta`minlew. Na`tiyjede tiri salmaq penen tuwridan tuwri baylanista bolg`an go`sh o`nimdarlig`i ha`m o`nin` sipat ko`rsetkishleri qara-ala ha`m asirese qara-ala menen golishtinni shag`listiriw na`tiyjesinde aling`an na`sillerdi ha`m joqari bolg`anlig`in ko`riw mumkin.

Joqarida ko`rsetilgen ilimiy izleniwler na`tiyjesinin` juwmag`i boyinsha soni aytiw kerek, bizin` ma`mleketimizdin` o`zine ta`n ekologiyaliq ha`m klimat sharayatinda go`sh o`nimdarlig`i na`tiyjesinde go`sh mashqalasin sheshiwde qaramallshiliqti da`wir talabi tiykarinda rawajlandiriw mumkin eken. Bul go`sh ha`m su`t qaramalshilig`i menen bir payitta tiykarlang`an go`sh bag`darindag`i qaramalshiliqti rawajlandiriw sharalarin ko`riw mumkin. Sol waqit gana qaramal go`shin islep shig`ariwdi jedellestiriwimz mumkin eken.

II-bap. Jersey parodasinin' analizi

2.1. Parodanin' kelip shig'wi ha'm tariyxi.

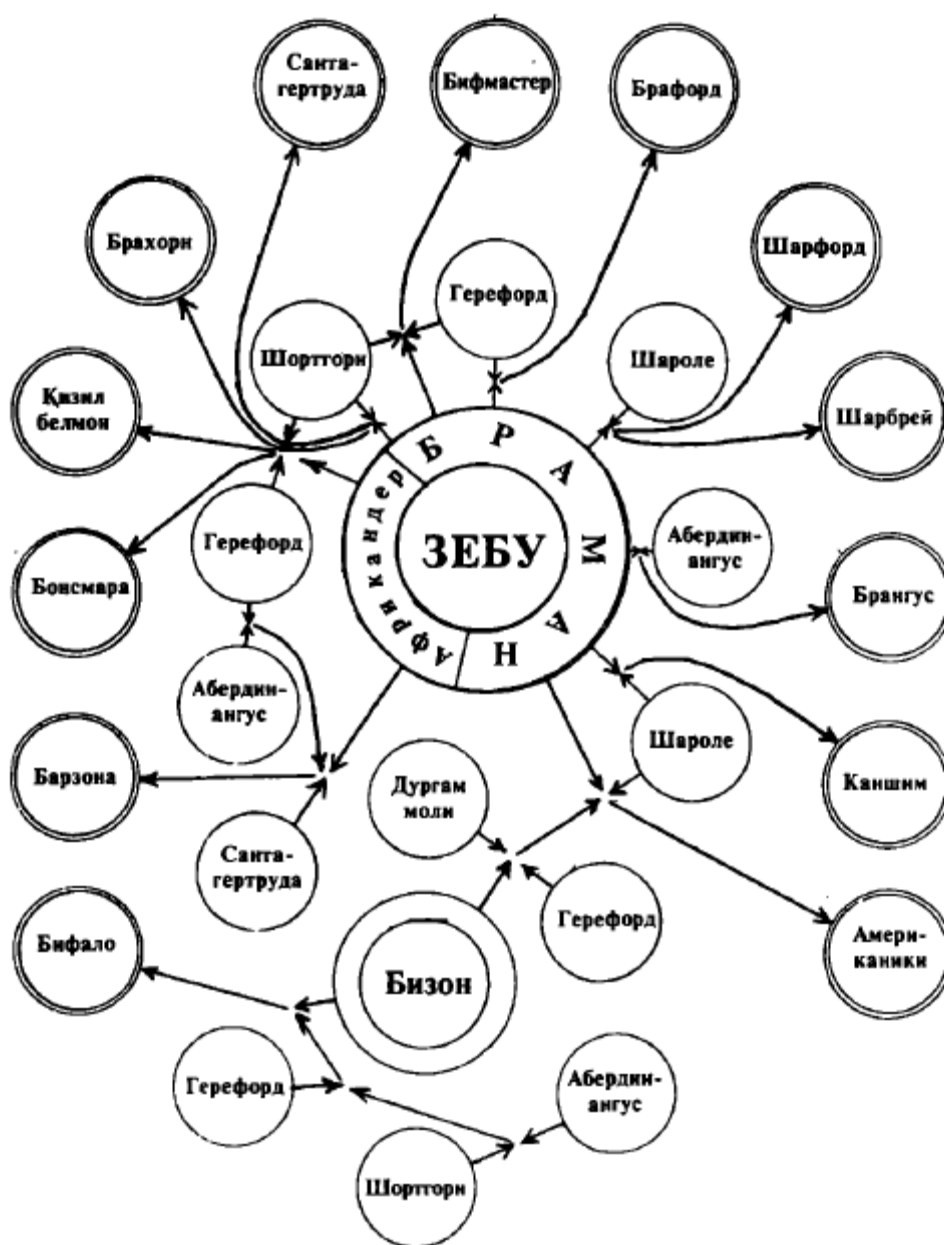
Jersey parodasi. Jersey mallari en` a`yyemgi paroda bolip, LaMansh bwg`ozidagi Jersi aralinda jaratilg`an. Bar mag`lumatlarga ko`re, jersey karamallari jergilikli ha`mde Normandiya ha`m Britaniya mallari qosiliwinan kelip shiqqan. Normandiya arallari ha`m sol sebepli Gerns arallarinin` ta`biyy-iqlim sharayati, jumsaq ten`iz hawasi, jil dawamindapaydalanatug`in tabiiy otlarg`a bay bolg`an jaylaw ha`m jaylawlar su`t jo`nelisindegi mallardi o`rshitiwge ju`da` u`lken imkaniyatlar jaratqan. Bar sharayat ha`m mallardin` joqari potentsial imkaniyatlari o`nimli mallar padalarin sha`killendiriwge tiykar boldi. Olardi taza halda "o`z ishine" o`rshitiwge u`lken itibar berildi. Sonin` ushin da 1789 jildan baslab bul aralg`a basqa parodali mallardi keltiriw ma`n etildi. Santa`repten 15 min`g`a jaqin bolg`an mallar padasin su`tliligi ha`m mayliligi boyinsha tan`law jumislarin alip bariw o`zinin` jaqsi na`tiyjesin berdi. O`nimli jersey parodasin sha`killendiriwge erisildi. Bul parodanin` shuhrati basqa ma`mleketlerge de tarqaldi. Na`tiyjede XVIII asrda yaq jersey parodali mallari Evropanin` ayrim ma`mleketlerine, AQShqa ha`m keyinchelik Avstraliya, Yangi Zelandiya ha`m Afrikag`a alip ketilgen. Bul parodali bug`alar 1968 jili birinshi ma`rte O`zbekistang`a keltirildi. 1979-1985 jillarg`a shekem bar parodalarin` maylilig`in asiriw jolinda qisman paydalanilg`an. Akademik T.D.Lisenkonin` usinisi menen ko`p mintakalarda qara-ala ha`m qizil tu`sli mallardi jersey parodasi menen shag`ilistiriw jumislari alip barilg`an. Biraq bul tadbir jaqsi na`tiyje bermegen, aling`an duragay mallarda su`ttin` may mug`dari ko`terilgen bolsada, biraq olardin` su`tliligi ha`m tiri salmag`i qarag`annda kemeygen. Jersey parodali mallardin` tiykarg`i ren`i malla ha`m sari-kon`ir. Ayag`i ha`m karni astinda qaramtir ha`m aq belgileri bolg`anlari xa`m ushraydi. Bug`alardin` ko`pshiliginde basi, moyni ha`m ayaqlari qaramtir-qon`ir, denesinin` u`stin`gi bo`limi boylap kara tasma o`tken.

Tumsig'i qaramtir bolip, onin' a'tirapi xapqata'rizli aq ren'de. Jersey mallari su't jo'nelisinde. Dene du'zilisi mayda, siyirlardin' yag'rin biyikligi 120-123 sm, basi jen'il ha'm ortasha u'lkenlikte, man'layi biraz shuqirlasqan ha'm ken', moyni jin'ishke, beli biraz mayisqan, ko'kregi shukir (64-66 sm), biraq ortasha ken'likte (37-38sm). Denesi biraz sozilg'an, su'tli parodalarg'a mas bolg'an dizimde. Dumg'aza tiykari biraz kwterilgen, su'yegi jin'ishke, muskilleri kem rawajlang'an, jelini kesata'rizli ko'riniste, sorg'ishlari ken' jaylasqan, terisi juqa. Jersey mallarnin' tiri salmag'i ha'r qiyli ma'mleketlerde keskin parq qiladi. Wataninda olar maydaraq bolsa, Daniya ha'm AQShta bolsa qarag'anda iri. Jan'a tuwilg'an buzawlardin' tiri salmag'i 18-22 kg, siyirlardiki- 360-400 kg, bug'alardiki 600-700 kg, ayrim siyirlar 500-520 kilogramm ha'm bug'alar 800 kilogrammg'a jetadi. Jersey mallari tez jetiliwshen'ligi ha'm ha'r qiyli geografik mintakalar iqlim sharayatina jaqsi maslasiwlari menen xarakterlenedi. Siyirlardin' su't sawimi 4000-5000 kg ha'm onin' may mug'dari 5,2-5,8 %. O'nimdar siyirlardin' su'tliligi 12-14 min' kilogrammg'a jetedi. Ayrim siyirlarda su'ttin' may mug'dari 8%ke shekem baradi. Sonida aytiw kerek, siyirlardin' su'tliligi asiwi menen onin' maylilig'i da'rejesi de ko'terile basladi. Jersey mallari Rossiyag'a XIX asrdin' aqirlarinda alip kelingeni. 1941 -1945 jilg'i uristan keyingi da'wirde jersey parodali mallari Moskva, Leningrad, Ryazan, Novgorod ha'm basqa oblislarg'a keltirilgen ha'm taza halda o'rshitilgen. 1955-1975 jillar dawamindako'p sanli mallar gruppasi (1005 bas, sonliqtan, 310 bukz) alip kelingeni. Rossiya xojaliqlarinda o'rshitilip atirg'an jersey parodali mallardin' o'nimdarlig'i qarag'ada to'men. Sonliqtan, ma'mleket na'silshilik kitabina jazilg'an siyirlardin' su't sawimi 2900-3550 kg ha'm onin' mayliliq da'rejesi 5,1-6,7 %, belok mug'dari 3,5-4,1 %, tiri salmag'i 370-470 kg. Ryazan oblisinin' Nekrasov atindag'i ha'm Moldaviyanin' "Mikautsi" na'silshilik xojaliqlarinda alip barilg'an na'silshilik jumislari mallar o'nimdarlig'in ko'tergen ha'm dene du'zilisini jaqsilatiwg'a qaratilg'an.

III-bap. Kospaq go`shli parodalardi jaratiw formasi ha`m usili

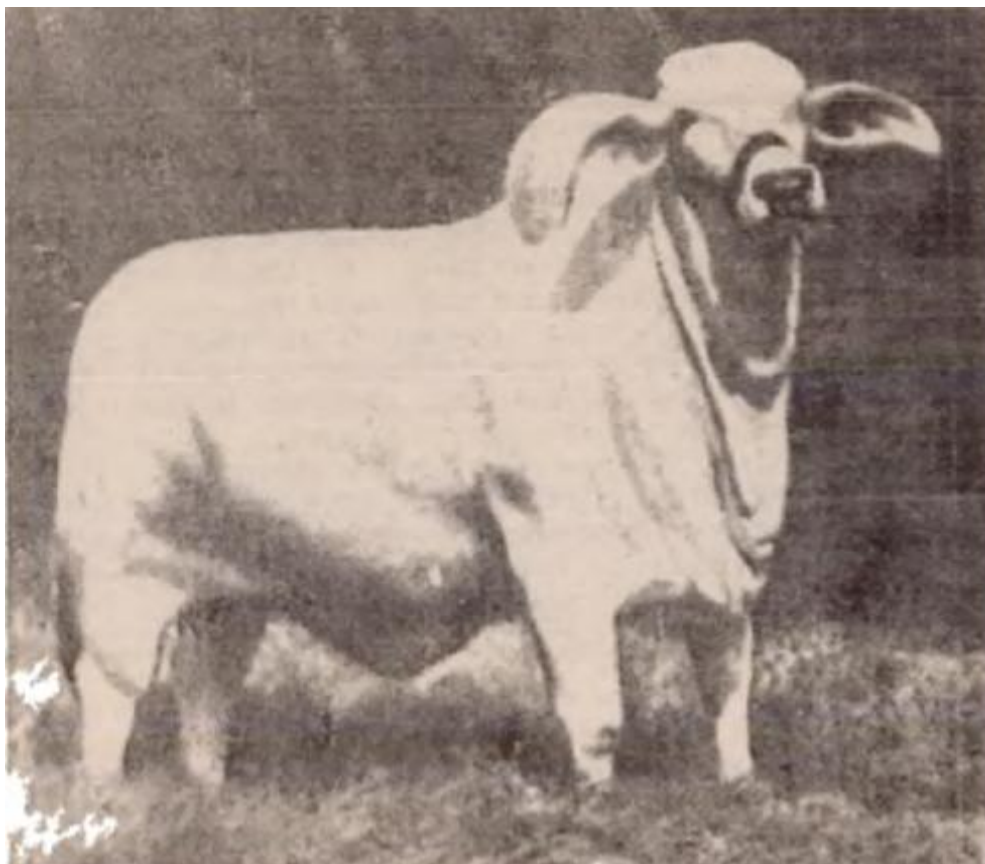
3.1.Qospaq parodalar jaratiliwi

Amerikanin` go`shli parodalari zebu mallari tiykarinda jaratilg`an. Olar tabiyattin` issi-iqlim sharayatina biyimleskeniha`mde onda ushiraytug`in qan parazit keselliklerine shidamlilig`i ha`m shireli aziqlardi na`tiyjeli sin`diriw qa`siyetleri menen basqa go`shli parodalardan bo`lek ajiralip Bul parodalar amerika bramanlarin angliya ha`m frantsiya go`shli parodalari menen qospaqlastiriw tiykarinda jaratilg`an.Olardin` jaratiliw usili tiykarinan bir qiyli, yag`niy qospaqlastiriwdan aling`an braman parodasinin` qani $\frac{3}{8}$ ha`m madeniy go`shli parodangin` qani  $\frac{5}{8}$ . Qan da`rejesi usi mug`darda ( $\frac{3}{8}$ - $\frac{5}{8}$ ) bolg`anmallar o`nimdarliq ha`m biologik qa`siyetleri menen na`tiyjeli, dep tab ilg`an.Amerikanin` go`shli qospaq parodalarin to`mendegiler quraydi: santa-gertruda, brangus, braford, bifmaster, sharbrey, barzona, buffalo ha`m tag`i basqalar. Olardin` jaratiliwindag`i ata parodasi amerikanin` braman mallari esaplanadi.

Amerika bramani. Amerika bramani (zebusi) birinshi ma`rte Indiyani`n` u`sh tu`rli zebu mallaridan (guzur, nelor ha`m gir) kelip shiqqan ha`m olarg`a Braziliyanin` u`lken boyli indubrazil parodasinin` qani quyilg`an. Indubrazil parodasinin` o`zi ha`m guzur, nelor ha`m gir parodali zebulardin` qatnasiwinda jaratilg`an. Guzur ha`m nelor parodali mallardin` tu`r tu`si ku`l ren`, qara ren`de bolg`an, gir mali bolsa qizil ren`de. Mag`lumatlarga qarag`anda amerika braman parodasinda shamlap 60% guzur zebudin` qani, 20 % gir ha`m indubrazil qanlari ha`m 20% nelor parodali zebudin` qani bar.

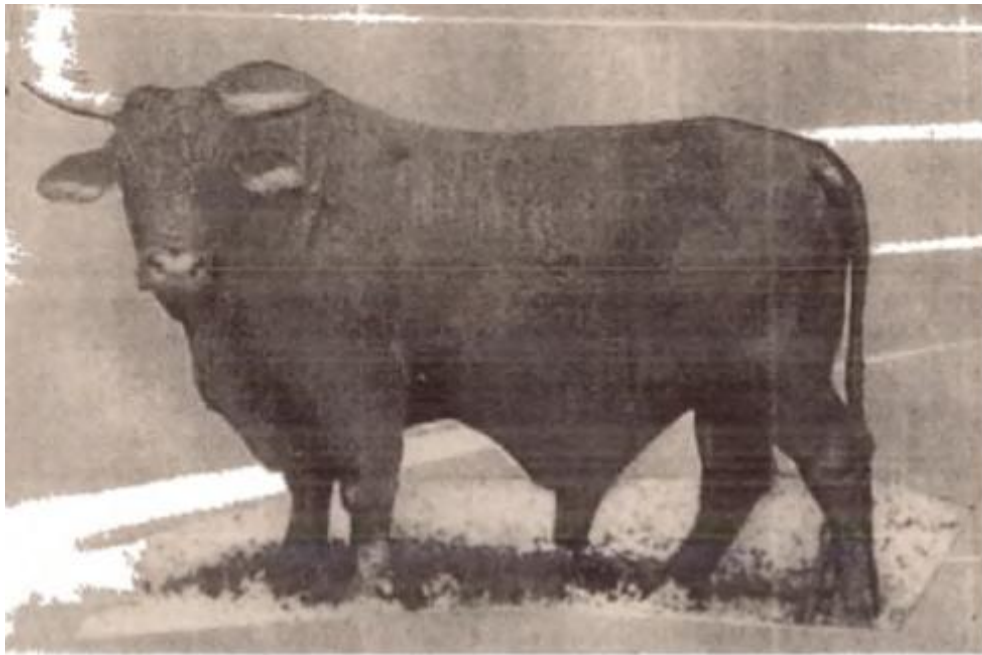
1980 jili Amerika iri fermerler assotsiatsiyasi ta'repinen 37 min`g`a jaqin braman parodali mallar dizimge aling`an. Braman paroldali mallar Amerikanin` qubla suptropik sharayatina maslasqan mallardi jaratiw usilinda formalandirilg`an.

AQShqa keltirilgen Britan go`shli parodali mallari zebularg`a salistirg`anda issi-iqlim sharayatqa jaqsi maslaspag`an Braman Britan qospaq mallari o`zlerinin` o`nimdarlig`i ham biologik qa`siyetleri menen ata-ana parodasinan u`stin kelgen. Qospaq mallarda "geterozis" ku`shli na`tiyjeli bolip subtropik iqlim sharayatqa jaqsi maslasqan ha`m o`nimdarliq qa`siyetleri bekkem bolg`an.. Geterozistin ku`shli siyirlardin` bala beriwshen`lingi, bug`alardin` na`sildarlig`inda ha`m buzawlardin` o`siw tezliginde aniq ju`zege shiqqan. Sonday qilip. Amerika Braman parodasi. Jan`a go`shli paarodalardi jaratiwda qimmatli tata yamasa anna genofondi bolip hizmet qilg`an.

Santa-gertura parodasi. Uatani Amerikanin Texas shtatindagi Santa-gerturada rayoni esaplanadi. Paroda braman mali menen shortgorn parodasin gebridlestiriu jaratilgan. Alingan gebritlerdin 5/8 shortgorn- 3/8 braman kanni bolgan en onimdarlari oz ishinde sungra olardi tanlau xam saralau tiykarinda parodali mallar formaga keltirilgen. Parodani jaratiu boyinsha rejelestirilgen jumislar 1920-jilda «Kin,» dep atalgan kirollik fermasinda baslangan. Jokarida keltirilgen shagilistiriu natijesinde kop sanli xar turli normadagi kanli bolgan gibrit mallar alinip olar ishinde oz aldina saralau jumislar alip barilgan. Goshli dene duzilisinde bolgan gebrit mallar imbridin saralau Ken laydalanilgan. Sonnan «Manki» xam «El-kapitan» lakzbli bugalardin aulatlari jakin karindaslik orshitiude isletip parodanin payda boluinda uxim axmietle tye bolgan. Bugadar aulatinin jakin karindaslik orshitiu natijesinde olardin paydali belgileri xam parodaga tan biologik kasietleri nasil kuuiushiligida bekkemlengen. Usi usilda onimdar jokari nasilli kasietlerge iye bolgan mal parodasi jaratilib 1940 jilda paroda dep tan alingan. Santa-gertruda mallarin Texas shtatinda jaratiliui olardin issi klimat sharayatinda jaksi maslasiushanligi jasaushiligi kan parazit keselliklerine shidamliligi jaylaularinin aziklarinin onimli paydalaniu xam baska kasietlerinin janede kushlirek bekkemleniuin taminlegen. Bu parodali mallar o`zlerinin` jedel o`siwi boyinsha Evropanin` iri parodalari menen belleseledi. Biraq siyirlardin` balalig`i basqa parodalarg`a salistirg`anda to`menrek. Santa-gertruda parodali mallardin` dene du`zilisi bekkem ha`m go`shli. Dene du`zilisi boyinsha mallardin` eki tu`ri bar olar qospaqlastiriwda paydalanilg`an ata-ana parodalarina tiyisli bolg`an dene du`zilisinin` a`wlatina o`tiwi menen xarakterlenedi. Sonnan o`z dene du`zilisi boyinsha shortgorn parodasina ko`brek tiyisli bolg`an mallardin` denesi muskullar menen tolisqan, ayniqsa san, jelke ha`m bel bo`limleri go`shli, denesi ken` ha`m shuqir, go`shdarliq formasi jaqsi rawajlang`an. Ekinshi tu`rdegi zebudin` du`zilisine jaqinraq bolg`an mallardin` jawrin biyikligi ha`m jelke bo`liminde sezilerli da`rejedegi o`rkeshi bar, denesi muskullar menen tolisqan bolsada, arqa ta`repi zebudikine uqsas kelte ha`m biraz mayisqan formada.

Ayaqlari bekkem bolip, jaylaw sharayatinda uzaq ju`riske maslasqan. Mallardin` tu`si tiykari qan qizil, qizg`ish ren`leri ha`m ushiraydi. Terisi tig`iz

Santa-gertruda parodasy bugasy.

Jan`a tuwilg`an buzawlarinin` tiri salmag`i 29-30 kg, 8 aylig`inda 220-240 kg. Siyirlar salmag`i 550-650 kg, ayrimlari 800 kilogrammg`a deyin baradi. Bug`alar salmag`i 900-1200 kg. Siyirlardin` su`t o`nimdarlig`i 1500-1800 kg, onin` maylilig`i 4,5-5,0 %. Santa-gertruda mallari jaqsi go`shlilik qa`siyetlerge iye. Go`shke saqlanip atirg`an bug`alardin` tiri salmag`i yaxshi gwshtdorlik xususiyatlariga ega. 15 oyliq`inda 400-550 kilogrammg`a jetedi. Olardin` ortasha ku`nlik o`siwi 1000-1200 gramm. Soyim shig`imi 60-66%. AQSh ta o`tketilgen ko`rgezbede qoyilg`an bag`iwg`a qoyilg`an o`gizlerdin` soyim shig`imi 71% g`a barg`an. Keyingi 30 jil ishinde Santa-gertruda parodali mallar 35 ma`mleketke tarqatilg`an. Kuba, Gvatemala, Meksika, Kanada ha`mde Afrika ha`m Evropadag`i ma`mleketler usilardin` biri. AQSh tin` o`zinde 30 min` bastan artiq mallar dizimg`e aling`an. Sobiq Itfoq Santa-gertruda parodali mallar birinshi ma`rte 1956 jil alip keling`en (20 bas bug`aha`m 40 bas qashar). Olardin` tiykarg`i bo`limi Qazag`istannin` "Kulikovsk" xojalig`ina jaylastirilg`an. Solardan biri Ukrainanin` "Askaniya-Nova" xojalig`ina ha`mde Qalmiq Respublikasina berilgen. Qazag`istonda bul parodanin` reproduktor xojalig`i payda qiling`an. Santa-gertruda parodali mallardin` ekinshi gruppasi AQSh tan (30

bug`aha`m 100 qashar) 1966 jili alip klinedi ha`m Rastov oblasti “Orlovsk”na`silshilik xojalig`ina beriledi. 1967 jili 5 bug`a ha`m 30 qashar “Orlovsk”xojalig`ina ha`m 11 bug`a ha`m 69 qashar O`zbekistannin` Jizdaq oblastindag`i “Baxmal” xojalig`ina jaylastiriladi. 1980 jilg`a kelip Rastov u`a`layati xojaliqlarinda asralg`an mallar jergilikli sharayatqa mas kemegenligi sebepli Qazaqstang`a alip beriledi ha`m reproduktor xojalig`i ken`eytiriledi. Santa-gertruda mallari “Baxmal” xojalig`inin` taw aldi ta`biy-iqlim sharayatina jaqsi maslasip, na`sil ha`m o`nimdarliq qa`siyetlerin toliq ju`zege shig`aradi. Siyirlardin` salmag`i 500-700 kg,

Bug`alar salmag`i 950-1200 kilogrammdi payda etti. “Bambuk” lakabli Bug`anin` salmag`i 6 jasinda 1270 kilogrammg`a jetken. Bul paroda u`stindeg i ha`m odan jergilikli mallar shag`listiriwda paydalaniw waqtindag`i na`silshilik ilmiy-izertlew jumislari O`zbekistan sharwashiliq ilmiy izertlew instutindag`i alimlari ta`repinen a`melge asirilg`an. Mallardin` sani 3,5 min` basqasha jetkizilgen ha`m olardin` padalari jetilistirilgen. Padadag`i ataqli bug`alardin` u`sh qarindas gruppalari («El-Kapitan 6050», «El-Kapitan6170» va «El-Kapitan 6053») xamde 20 dan artik siyirlar klasslari jaratilgan. Bul parodali mallardin padalari Karakalpagistan xamde Fergana xam Andijan kalalari xojaliklarina tarkalip, nasilshilik fermalari payda etilgen. Jergilikli karamallar menen shagilistiriw natijesinde onimdar ekinshi xam ushinshi aulad duragaylari alinadi. Bul duragay mallar ana parodaga karaganda eki ese iri bolip goshinin sipati keskin park kiladi. Bunday onimdar duragay mallardin padalari “Baxmal” xojaliginda shakillendirilgen. Xazirgi dauirde santa-gertruda parodali mallardin jana tokol turi jaratiuga tiykar salingan xam bul barista selektsiya jumislari alip barilmakta.

Kazakstannin Alma-ata kalasi xojaliklarinda santa-gertruda parodasi jaksi natije bermekte. Siyirlar auirligi ortasha 629 kg, ayrimlari 800 kilagrammg`a shekem. Jana shagilistiriw sharayatlari xam mallardin pushlilik jaginan tomen bolip atir. Xar 100 siyir esabina Ozbekistanda 82-84 % buzau alingan. Birak bir neshe jil dauamindagi ortasha korsetkishti esaplaganda 70-75 ke turi kelgen. Kazakstanda keyingi 10jil dauaminda 100 siyir xam gunajindan ortasha 66 bastan buzau

alangan. Bul korsetkish “Askaniya-Novada” (Ukraina) 63 ke turi kelgen. Kazakstanda bugalardin ush dizimi shakillendirilgen: «Lider 94», «Gnom 8015», xam «Guzer 10817». Kalmik Respublikasinda, Ukrainada xam baska mamleketlerde kizil shol parodali mallar xam santa-gertruda menen ken kolemda shagilistirgan xam jaksi natije alangan. Duragay mallardin onimdarligi kobeygen xam goshtin sipati jaksilangan. Xazir 50 min bastan artik santa-gertruda parodali mallar shagilistirilip atir. Xulasa kilip aytkanda, iklim sharayati issi bolgan mamleketlerde santa-gertruda parodasi taza xalinda shagilistiri xam jergilikli mallar menen shagilistiri goshdar karamalshilikti payda etiu xam gosh onimlerin islep shigari kolemin kobeytiriuge zarur axmietke iye. Brangus parodasi. Bul parodanin uatani AKSh tin arka bolimindegi Luizina, Texas xam Oklaxoma shtatlari esaplanadi. Braman parodasi zebu menen Aberdin-angus parodasinin duragaylastiriinan kelip shikkan. 5/8 aberdin-angus xam 3/8 braman kanli duragay mallarin tanlap “oz ishinde” shagilistiri tiykarinda jaratilgan. Parodani jarati boyinsha rejeli jumislar 1940 jildan baslangan. 1949 jili Vinita kalasinda (Oklaxoma shtati) brangus parodasinin Amerika zavotshilari assotsiatsiyasi duziledi xam parodani takomillestiriuge tiykar salinadi. Brangus parodasi mallarinin tusi kara xam Aberdin-angus parodasi siyakli tokol. Sonida aytip otu kerek, bul mallardin Kizil tusli retsessiv genleride bar. Xazirgi dauirde Kizil tusli brangus mallari oz aldina padalarda bagilmakta. Bul parodali siyirlardin auirligi 530-600 kg. Xazir AKSh da brangus parodali mallardin 30 min dan artigi shagilistirilip atir. Xulasa kilip aytkanda, brangus parodali mallar issi iklim sharayatina maslasiui xamde jaylarda saklau xam odan onimli paydalaniuda Santa-gertruda parodasi siyakli juda kol kelgeni ushin olardi usinis etiu mumkin.

Braford parodasi. Bul paroda AKSh tin Meksika mintakasinda jaratilgan. Braman xam gereford parodalarinin duragaylastiriliui 1925 jilda alip barilgan xam 25 jil dauaminda Jana paroda shakillendirilgen. Parodada shama menen 5/8 gereford xam 3/8 braman mallarinin kani bar. 1969 jili Florida shtatinin Fort-pirs kalasinda

Brangus parodali Buga.

Braford parodasinin xalkero assotsiatsiyasi payda etilgen. Braford parodali mallardin tusi kizil, basi, karinnin tomengi bolimi xam ayaklari ak rende, denesi goshli duziliste. Siyirlar aurligi 600-650 kg. Bul paroda xam issi iklim sharayati ushin zarur goshli genofond esaplanadi. Bifmaster parodasi. Bul paroda AKSh tin Texas shtatinda jaratilgan. Onda 50 % ke jakin braman parodasinin kani, 25 %ten gereford xam shortgorn parodalarinin kanni bar. Bul paroda 1930 jildan baslap Tom Laster tarepinen shakillendirilgen. Lasterdin tanlau usilinda mallardin tiykargi alti belgisine itibar berilgen. Juasligi, jasaushanligi, pushliligi, aurligi, dene duzilisi, sut onimdarligi, Mallardin tusi boyinsha tanlauda katti itibar berilmegen. Sonin ushin olardin tusi xar-kiyli (ak, konir, Kizil xam Kizil-konir). Lekin tiykargi bolimi kan kizil tuste. Mallar tiykargi shaklik, shaksizlarida ushraydi. Siyirlardin tiri salmagi 650-680 kg. Bul parodali mallar dene duzilisi boyinsha iri xam goshli. Jaylauda bagilganda tez semiriu xam jaksi bordakilaniu kasietine iye.

IV-BAP A`MELIY TAPSIRMALAR

4.1.№101 JAS MALLARDIN` O`SIWIN HA`M GO`SH O`NIMDARLIG`IN ANIQLAW.

Ko`rsetkishler	na`tiyjeler
Tuwilg`an waqtindag`i tiri salmag`i	30kg
Bag`iw dawamlig`i	15oy
Bag`iw aqirindag`i tiri salmag`i	420kg
Soyiwdan aldin`g`i tiri salmag`i	408kg
Soyim salmag`i	205kg
Uliwma sariplang`an : aziq birligi	3355kg
Sin`imli protein	330gr
Aniqlang`an tapsirmalar	
Bag`iw dawaminda salmaqtin` absolyut o`simi	390kg
Bag`iw da`wrindegi salmaqtin` ortasha ku`nlik o`simi	857gr
Bag`iw da`wirinde salmaqtin` salistirmali o`siwi	43%
1kg salmaq o`siw ushin sariplang`an : aziq birligi,	8,60kg
Sin`imli protein	0,84gr
1 kg aziq birligine tuwri kelgen sin`imli protein	0,098gr
Soyim shig`imi	50 %

1. Salmaqtin` absolyut o`simi: $W_2 - W_1 = (W_1 - \text{tuwilg`andag`i salmag`i, } W_2 - \text{bag`iw aqirindag`i salmag`i});$

$$W_2 - W_1 = 420 - 30 = 390\text{kg}$$

2. Salmaqtin` ortasha ku`nlik o`simi:

$$\frac{W_2 - W_1}{t} = \frac{420 - 30}{455} = 857\text{gr}$$

3. Salmaqtin` salistirmali o`siwi:

$$\frac{W2 - W1}{\frac{W1 + W2}{2}} \times 100 = \frac{420 - 30}{\frac{30 + 420}{2}} \times 100 = 43\%$$

4.1kg salmaq ushin sariplang`an:

Aziq birligi :

$$\frac{\text{улыума, азык.бирлиги}}{\text{салмактын..абсолют.осими}} = \frac{3355}{390} = 8,60\text{кг}$$

Sin`imli protein:

$$\frac{\text{улыума.синимли.протеин}}{\text{салмактын.абсолют.осими}} = \frac{330}{390} = 0,84\text{гр}$$

5. 1 kg aziq birligine tuwri kelgen sin`imli protein

$$\frac{\text{улыума.синимли.протеин}}{\text{улыума.сарыпланган.азык.бирлиги}} = \frac{330}{3355} = 0,098\text{гр}$$

5. Soyim shig`imi:

$$\frac{\text{сойым.салмагы}}{\text{сойыудан.алдынгы.салмага}} \times 100 = \frac{205}{408} \times 100 = 50\%$$

4.2.№149-SIYIRDIN` SU`T O`NIMDARLIG`IN ANIQLAW.

Ko`rsetkishler	na`tiyjeler
Laktatsiyadag`i su`t sawimi	3681kg
Ortasha mayliliq da`rejesi	3,78 %
Siyirdin` tiri salmag`i	490kg
Aniqlang`an tapsirmalar	
Laktatsiyada aling`an su`t mayi	167kg
Laktatsiyada sawilg`an 1%su`t	16717kg
Su`tlilik koeffitsenti	823kg
Su`t sawiminin` zashyot massasi,(3,5li zashyot su`tke salistirmasi)	4776kg
Siyirdin` islep shig`ariw tipi(su`t yamasa su`t go`sh bag`darinda)	Su`t bag`dari

1. Laktatsiyada aling`an su`t mayi:

$$C_{\text{ä}} = \frac{CCx\text{Ä}\text{Д}}{100} = \frac{3681x3.78}{100} = 139\text{кг}$$

2. Laktatsiyada sawilg`an 1%su`t:

$$C_M = CCx\text{Ä}\text{Д} = 3681x3.78 = 13914\text{кг}$$

3. Su`tlilik koeffitsenti:

$$CK = \frac{CC}{TB}x100 = \frac{3681}{490}x100 = 751\text{кг}$$

4. Su`t sawiminin` zashyot massasi:

$$3M = \frac{CCx\text{Ä}\text{Д}}{3\text{Ä}} = \frac{3681x3.78}{3.5} = 3975\text{кг}$$

4.3 №182-MODELLI FERMER XOJALIG`INDAG`I PADA KURAMI HA`MDE O`NIM KO`LEMIN ANIQLAW

-Fermer xojalig`indag`i mallar sani.....	250 bas
-pada quramindag`i siyirlar sani.....	45%
-siyirlardin` ortasha su`t sawimi.....	3400kg
-Jas mallardin` ortasha ku`nlik semiriwi.....	540gr
-Xa`r 100 siyir ha`m ekki jastan joqari alinatug`in qasharlardan buzaw.....	91bosh
Aniqlanatug`in tapsirmalar:	
-pada quramindag`i mallar gruppasin aniqlaw.....	4
-Bug`alar.....	5 bosh
-siyirlar.....	113 bosh
-ekki jastan joqari qasharlar.....	47bosh
-ekki jassqa shekemgi bolgan urg`ashi tanalar.....	25 bosh
-bir jasqa shekem bolg`an urg`ashi mallar.....	20 bosh
-ekki jasqa shekem bolg`an erkek mallar.....	15 bosh
-bir jasqa shekem bolg`an erkek mallar.....	15 bosh
-Semirtiwege qoyg`anlar.....	10 bosh
-Sut islep shig`ariw ko`lemi.....	384,2 ts
-jas mallar salmag`in asiriw ko`lemi.....	46,1 ts
-buzaw aliw mug`dari bas.....	146 bosh

4.4.№198-SIYIRDIN` BONITEROVKA KLASSIN ANIQLAW.

Genotipi boyinsha bahalaw:

Anasinin` klassi-II-klass

Atasinin` klassi-Elita

Atasinin` na`sil sipati-A₃B₁

Fenotipi boyinsha bahalaw (paroda standartina salistirip)

Tiri salmag`i -450kg

Eksterer ha`m konstitutsiyasi-8,0 ball

Su`tliligi boyinsha bahalaw:

Su`t mayi shig`imi standartqa salistirmasi- $\frac{3900 \times 3,90}{100} = 152_{\text{kg}}$

Su`t beriw tezligi-1,35

Ko`rsetkishler	na`tiyjeler
Siyirdin` parodasi	Qara-ala
Genotipi boyinsha baxalaw:	
Anasinin` klassi	0 ball
Atasinin` klassi	2 ball
Atasinin` na`sil sipati	3 ball
Fenotipi boyinsha baholaw (paroda standartina salistirmasi)	
Tiri salmag`i	5 ball
Eksterer ha`m konstitutsiyasi	8,0 ball
Su`tliligi boyinsha baxalaw:	
Sh.J.Su`t mayi shig`imi standartqa salistirg`anda	62 ball
Su`t beriw tezligi,	2 ball
Uliwma ball:	82 ball
Bonitirovka klassi	elita
Siyirlar klassina a`wladtin` sipati boyinsha o`zgertiw kirgiziw	El rekord

V-BAP JUMAQLAW

Sharwashiliq qansheli tez jo`neltirilse parodalar arasinda basekelesiw sonsheli ku`shli boladi. Joqari o`nimli parodalardi du`nya boyinsha ken` tarqaliwda kem sanli ha`m to`men o`nimli aymaqliq parodalar genofond jag`dayg`a tu`sed.

Karamalshiliq sharwashiliqtin` joqari tarawlarinan biri esaplanadi, su`ttin` 98 ha`m go`shtin` 65% tin jetkizip beredi. Jen`il sanaatti ha`m diyhanshiliqti qimbatli shiyki zat penen ta`miynleydi.

PAYDALANG`AN A`DEBIYATLAR

1. Uzbekiston Respublikasi Prezidentining «2004-2006 yillarda fermer xujaliklarini rivojlantirish kontsepsiyasi tug`risida» 2003 yil 27 oktyabr PF -342 sonli farmoni
2. Uzbekiston Respublikasi Prezidentining «Shaxsiy erdamchi, dexkon va fermer xujaliklarida chorva mollarini kupaytirishni rag`batlantirishni kuchaytirish xamda chorvachilik maxsulotlarini shlab chiqarishni kengaytirish borasidagi kushimcha chora tadbirlar tug`risida»gi 2008 yil 21 aprel PF -842 sonli farmoni.
3. Abuov. S. Sharuashuluk fermer xojaluklarun rauajlanduruu jollaru, Nukus, konferentsiya tezusı, 2006 jul.
4. Kuchchiev. O. «Koramollarni juftlash va masuldorlik» Jurnal Uzbekiston kishlok xujaligi,Toshkent 2006, № 10,
5. Qwldoshev. O – Podani qayta twldirish j. Zooveterinariya. 2007 y. Nishona soni.
6. Nazarov. F. – Sun`iy usul sun`iymiU J. Zooveterinariya. T. 2007 y. Nishona soni.
7. Nosirov.U – Mamlakatimizda qoramolchilikni rivojlantirishning asosiy tamoyillari. J. Zooveterinariya. T. 2008y. 2 son.
8. Nosirov.U. – Seleksiya va ozuqa negizi uzviyligi-qoramolchilikni yanada takomillashtirish asosi. J. Zooveterinariya. T. 2008y. 2 son.
9. Saidov.U. – Qoramollarning mahsuldorlik va irsiy qobiliyatini oshirish. J. Zooveterinariya. T. 2008 y. 2 son.
10. Sayitkulov. B. Frantsiyada 3aramolchilik, Jurnal Zooveterinariya Tashkent,2007 jul,
11. Turganbaev R «Auul- xojaluk xayuanlarin azuklanduruu» Tashkent, 2004 jul,
12. Usmonov.O. – Zotli mol-xwjalik barakasi. J. Zooveterinariya. 29 bet T. 2008 y. 1 son.

Qosimshalar

